

Светлана Ресел
Герхард Ресел

РОД, БРОЈ И АНТОНИМИЈА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

Род и број спадају исто као и падеж у граматичке категорије које додуше с једне стране имају своје граматичко значење, али се с друге стране не могу исказати лексичким средствима. Све три се истовремено реализују једним јединим граматичким морфемом; при томе се ове различите категорије, које се, међутим, заједно јављају, могу приказати контрастирањем са другим флексијским облицима. Категорија рода има синтаксичке и морфолошке функције. У синтаксичком погледу категорија рода делује при употреби облика придева и заменице који конгруирају са именицом. Сем тога се испољава род инхерентан именици ако она негира одређене облике код оних врста речи (придеви, неке заменице, партиципи, глаголски придеви) које имају обележје за род.

У морфолошком погледу мора се за именицу рећи да је граматички род везан за одговарајуће врсте деklinације. Насупрот томе, преовладава у неким случајевима, као што је познато, такозвани природни род, тј. пол, над граматичким родом, и то на основи референцијалног односа са ванјезичким полом живих бића. На пример, називи за особе мушког пола, као „деда, слуга” или „хвалиша, платиша”, и хипокористици мушких назива животиња, као „меда” или „зека”, без обзира на женску деklinацију, граматички су мушког рода. Иза личних заменица неутралних у односу на род претеже природни род. Тако се каже већ према томе да ли исказ потиче од мушкарца или жене: „ја сам видео (рекао) пио” одн. „ја сам видела (рекла) пила”.

Природни род има у тим случајевима већу специфичну тежину када иста именица служи за то да окарактерише одређене особине једне особе него граматички род, као што показује појава такозваних „епицене-конструкција”. У руском као и у српскохрватском, код женске врсте деklinације долази до дихотомије мушког и женског рода: руски: этот мальчик – круглый сирота; эта девочка – круглая сирота; српскохрватски:

превејани варалица – превејана варалица; страхан пијаница (изјелица), свезналица – страшна пијаница (изјелица), свезналица; у српскохрватском могућ је различити род, и то мушки или средњи, код промене средњег рода. Упореди на пример *nomina agentis* изведене од глагола који су углавном синонимни: „велики/велико блебетало” (од блебетати), „тај/то чекетало (чекетати), торокало (торокати), чаврљало (чаврљати)”, као и „брбљало једно/један” (од брбљати). Занимљиво је да од овог последњег глагола „брбљати” постоји и једна друга номинализација мушког рода – „брбљивко”, и то без обзира на то да и за мушки и за женски род постоји именица од исте основе „брбљивац; брбљивица”. Заменице или придеви као атрибути са конгруенцијом показују овде који је род у датом случају актуалан. Посматрана са парадигматског становишта, поједина епицена реч доживљава неутрализацију рода, или другачије речено, може да се сматра представником једног „општег рода”.

Три рода, мушки, женски и средњи, јављају се у српскохрватском код следећих врста речи: именице, придеви, партиципи, заменице, бројеви. Избор рода је једино код именице аутономан, код осталих врста речи и облика он зависи од рода именице, одн. синтагме на коју се оне односе. Ако се српскохрватске именице посматрају у целини, онда се њихов род може – изузимајући случај када је инхерентна семантика на основи доминантног природног пола јасна (нпр. муж – жена) – са сигурношћу одредити само на основу синтагматског контекста, тј. додавањем именици једне речи (или ако се њоме супституише) која познаје диференцијацију рода као корелацију конгруенције.

Категорија „живо/неживо” (која се зове и „субгенус”) делује у сх. само у једнини мушких именица. Формално се манифестује једино употребом генитива уместо акузатива мушких именица у једнини („живо”: муж – мужа/ак. = ген., према „неживом” зрак – зрак/ак. = ном.). У категорију „живо” спадају све именице које означавају жива бића, тј. људе и животиње; (из тога следи: „медвед – медведа” / ак. = ген.), док у категорију „неживо” спадају све именице које обележавају неживо, тј. ствари и апстракта.

Одлучујућа за сврставање једне именице у супкатегорију „живо/неживо” није, међутим, увек објективна природа денотата него сврставање које врши језичка заједница, тј. конвенције које у њој преовладавају уопште или пак разграничавање чине поједини говорници у одређеним случајевима.

На пример, већ за мале организме као „микроб” или „бактерија” није јединствено обележавање рода помоћу суфикса, а уз то се примећују колебања у сврставању у једну од две категорије субгенуса код речи „микроб” (ак. – микроб(а)).

Пошто се ми у овом реферату не бавимо примарно системом рода као таквим, него импликацијама које категорија рода и проблеми броја имају за концепцију антонимије, ту се постављају два питања: с једне стране око концепције антонимије коју желимо да узмемо за основ даљих разматрања, а с друге стране за додирне тачке између садржинских и методолошких аспеката које постоје између наше темељне концепције антонимије и проблема рода и броја на које смо се овде само укратко осврнули.

У два најновија дела о српскохрватској лингвистичко-граматичкој терминологији (Симеон, *Рјечник и Сх.-језик*) под одредницом антонимија налазимо следеће обавештење:

„Антоними” – „речи које се својом значењском страном налазе на супротним половима, које се семантички или како другачије супротстављају; добро – зло; сит – гладан; гладан – жедан; пријатељ – непријатељ; муж – жена; давати – узимати; певати – плакати.”

Ова додуше тачна, али ипак веома сумарна информација избором примера само имплицитно наговештава да речи различитих врста могу бити антоними, нпр. придеви: сит – гладан; именице: муж – жена, глаголи: давати – узимати. Други пример за именице показује да нису само речи различитих корена антоними него да су довољни различити префикси: пријатељ – непријатељ.

У Енциклопедијском рјечнику Симеон, који се по сопственој изјави ослањао на више извора, даје примере за антониме од разних врста речи: придев: велик – мален; именица: болест – здравље; глагол: почети – свршити. Префиксе који стварају парове антонима имамо, подељено према врстама речи, у следећим примерима: придеви добар – недобар, уман – безуман; именица: истина – неистина; глагол: изићи – ући.

Иако се у овом чланку Рјечника налазе још и друге занимљиве напомене, нпр. о контекстуалној зависности антонима, („Антоними се појављују и као резултат поларизације значења, тј. цијепања пријашњег неутралног значења на супротна”) – изостаје покушај да се поближе одређују различите врсте супротних значења.

Енглески лингвиста John Lyons је већ 1968. год. у свом делу *Introduction to Theoretical Linguistics* (Увод у теоријску лингвистику) констатовао следеће: „*Antonymy, or oppositeness of meaning*’, has long been recognized as one of the most important semantic relations. However, it has been the subject of a good deal of confusion, partly because it has generally been regarded as complementary to synonymy and partly because most semanticists have failed to give sufficient attention to different kinds of ‘oppositeness.’ Synonymy

and antonymy, as we shall see, are sense-relations of a very different kind. For simplicity, we will distinguish terminologically between three types of 'oppositeness'; and we will reserve the term 'antonymy' for just one of the three types." (стр. 460) („Антонимија или 'супротност значења' сматрало се дуго једним од најзначајнијих семантичких релација. Влада, додуше, у том погледу извесна збрка, делом због тога што је антонимија важила генерално као комплементарна синонимији, а делом због тога што се није обраћало довољно пажње на то да постоје различити типови „супротности”. Установићемо да су синонимија и антонимија веома разнородне смисаоне релације. Ради једноставности, терминолошки ћемо разликовати три типа „супротности”; термин „антонимија” употребићемо само за један од тих типова).

Као виши појам Лајонс – како видимо – употребљава „супротност значења” (oppositeness of meaning), па затим разликује три подтипа, које назива „комплементарност”, „антонимија” (тј. антонимија у ужем смислу) и „конверзија”. Ову поставку разрадио је даље у свом двотомном делу *Semantics*, издатом 1977. год., нешто је модификујући и поставивши у шири оквир. На почетку деветог поглавља (Структурална семантика II: смисаоне релације) Лајонс указује на то да је још истакнути немачки германиста и лингвиста Jost Trier нагласио важност супротних значења у лексици тиме што је започео своје главно дело *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstands*, Heidelberg 1931, додуше оспореном тврдњом да свака изговорена реч изазива у свести говорника и слушаоца своју супротност. Неколико редака ниже каже он скоро програмски: „Можемо препустити другима проучавања о томе да ли склоност да се мисли у супротностима, одн. да се искуство сврстава на основи бинарних контраста представља универзалну људску склоност која само секундарно налази свој одраз у језику као један од узрока што изазивају ефекат или да ли нас а priori постојање великог броја супротних парова лексема у нашем матерњем језику подстиче на то да наш суд и наша искуства дихотомизирамо или поларизирамо. Чињеница је, међутим, коју лингвиста мора да има на уму да је бинарна опозиција једно од најважнијих начела која регулишу структуру језика; најевидентнији израз овог принципа је – што се тиче лексике – антонимија.”

Лајонс сада употребљава појам „контраст” као најуопштенији термин који нема никакве импликације у погледу броја елемената у скупу јединица које контрастирају парадигматски (стр. 289).

Садржинска релација „контраст” обухвата бинарне као и небинарне супротне структуре садржаја. Лексичко-семантичка опозиција је, према томе, она врста контраста која се ограничава на дихотомијске или бинарне контрасте. Њена супротност су небинарни контрасти.

Лексичко-семантичка опозиција се, опет, дели на следећа четири подтипа:

- a) антонимија у ужем смислу
- b) комплементарност
- c) конверзија
- d) дирекционална опозиција.

a) Лајонс под антонимима у ужем смислу подразумева, ослањајући се на америчког лингвисту Сапира, лексичке опозиције са градацијом, тј. опозиције које допуштају поређење и градацију. Може се нпр. рећи:

- (1) Овај штап је дуг.
- (2) Овај штап је дужи од онога.
По узору на (1) може се додуше формулисати:
- (3) Он је ожењен.
Али није могуће да се, паралелно са (2), каже:
- (4) *А је ожењенији од В.

Важна особина антитетички структурираних антонима јесте у томе да њихови представници обележавају супротне тачке на некој скали, другим речима, они одражавају поларне супротности (нпр. дуг/кратак – стар/млад – врућ/хладан – висок/низак итд.). Поларни антоними показују карактеристично понашање у реченицама које стоје у корелацији афирмације одн. негације. Тако из реченице (1) следи реченица (5):

- (5) Овај штап није кратак.

и према томе из реченице (6) исказ (7):

- (6) Овај штап је кратак.
- (7) Овај штап није дуг.

С друге стране, реченице са изричитом негацијом (5) и (7) не имплицирају своје пандане са поларно-антонимним придевом ((1) и (6)), јер реченица (8) је семантички прихватљива:

- (8) Овај штап није ни кратак ни дуг.

b) Насупрот поларним антонимима који се заснивају на супротностима које се могу градирати, Лајонс назива супротности које се не могу

градирати „комплементарним антонимима”. Примери би били: мртав/жив – присутан/одсутан – мушки/женски – ожењен/неожењен.

Пошто се комплементарни парови не могу градирати, не јављају се у нормалном, неметафоричком изражавању поређења и градације ове врсте:

(9) *А је живо/мртво као и Б.

(10) *А је ожењеније/неожењеније него Б.

И у односу на афирмацију/негацију испољава се специфично понашање као што показују реченице под (11) и (12):

(11.1) А је мртво.

(11.2) А није живо.

(12.1) А није мртво.

(12.2) А је живо.

у односу на оба пара реченица (11) и (12) важи бидирекционална импликација, или другим речима: код пара комплементарних антонима не само што предикација једног лексема тог пара имплицира предикацију негације другог, него и обрнуто: предикација негације једног пара имплицира предикацију другог.

с) Трећа релација супротности коју Лајонс разликује јесте „конверзија” која постоји између парова речи које обележавају одређен однос, тако рећи „релациону опозицију” и то са две различите тачке. Примери: лекар/пацијент – поверилац/дужник – учитељ/ученик – купити/продати – дати/примити.

д) Као четврти тип антонимије Лајонс наводи „дирекционалну опозицију”, која је по његовом схватању одређена „импликацијом кретања у једном од два супротна правца према датом месту О”. Као примери наводе се предлози, прилози и глаголи: горе/доле – десно/лево – испред/иза – над/под – овде/онде – доћи/отићи – стићи/поћи.

У оквиру дирекционалних опозиција Лајонс разликује још посебне „хронолошке релације, које се могу поставити у сферу позитивног (учити/знати – стећи/поседовати) или негативног (знати/заборавити – поседовати/изгубити).

Као друге подврсте дирекционалних опозиција Лајонс наводи „ортогоналну” и „антиподалну” опозицију. Под ортогоналним подтипом подразумева такав један пар лексема које стоје у правоугаоно-вертикалном односу опозиције као нпр. стране света: север/запад – север/исток – југ/исток и др.

Антиподална опозиција је окарактерисана тиме што одређене лексеме стоје у односу дијаметралне опозиције, нпр.: север/југ – исток/запад – лето/зима – небо/земља.

Док је принцип супротности конститутиван за велики део лексичког инвентара придева и, према томе, овај комплекс питања у науци исцрпно размотрен, истраживачи су се мање бавили антонимичним односима какви постоје између именица и глагола. Као што је познато, Р. Јакобсон је успешно примењивао принцип бинарне контрадикторне опозиције, развијен у фонологији прашке школе, и у односу на морфолошке појаве.

По структуралној аналогiji могу се посматрати супротности субгенуса „живо/неживо” као и „граматички род”/„природни пол” (сексус) и граматички родови међусобно као бинарне опозиције у њиховим граматичким формама, на једној страни, и на другој у њиховим лексичко-семантичким релацијама као антонимне опреке.

Овоме не противречи чињеница што дистинкције по роду (маск.-неутр.-фем.) чине трочлани скуп. Ако узмемо дан као јединицу од 24 часа, он се може антитетски бинарно разделити у „дан” и „ноћ”. Исто тако језик располаже и могућностима за тернарну лексичку расподелу; тако добијамо антониме „јутро” – „подне” – „вече”. Даљи примери за тернарну антонимију били би (при чему остају ван наших разматрања унутрашње структурне разлике): прошлост – садашњост – будућност; радост – туга – жалост; хладноћа – топлота – врућина; здравље – болест – смрт; рођење – живот – умирање. У области ознака за сродство могу се, на основу опозиције по полу, издвојити следећи антонимски парови:

- (13) отац/мајка – брат/сестра – син/кћи (кћерка) – кум/кума – тетак/тетка – ујак/ујна – стриц/стрина – братанац/братаница – братучед/братучеда – нећак/нећака (нећакиња) – синовац/синовица – сестрић/сестрич(и)на – рођак/рођак(ињ)а – шурак/шуракиња (шурњаја) – пасторак/пасторк(ињ)а – девер/деверкиња (деверуша) – подсвојилац/по(д)својкиња.

Ако са лексичко-семантичким повежемо морфолошки аспект, издвајају се, на бази категорија „пол” одн. „род” у сфери супстантива различити антонимски творбени лексички типови. Један од тих типова назваћемо „суплетивним антонимима” (нпр. муж – жена), други – „граматикализованим антонимима” (нпр. шурак – шуракиња, шурњаја). Постављају се два интересантна питања у вези са тим. Прво, у којим се семантичким сферама јавља суплетивни и граматикализовани тип антонимије? Друго, код којих суфикса настају граматикализовани антонимски парови?

Пошто би детаљнији одговор на ова питања далеко превазилазио оквире нашег истраживања, ограничићемо се на кратке напомене и примере.

У области назива за животиње јављају се следећи парови суплетивних антонима:

- (14) певац/кокош – јацац/коза – јелен/кошута, вепар(бравац)/крмача – коњ/кобила – во/крава.

Када као додатно диференцијално обележје, које потпуно зависи од дистинкције „род” – „пол”, узмемо нпр. обележје „боје” или „величине”, тада у примеру во/крава прелазимо на суфиксалну антонимију:

- (15) шарац (шароња)/шаруља – сивоња/сивуља – цветоња/цветуља – белоња/белка – бушак/бушакиња.

Као што показују примери под (15), у оквирима једног ограниченог семантичког круга може да се јавља више од једног типа суфикса за антонимску карактеризацију.

У опозиционом пару „првотелкиња (првотелка)/друготелкиња (друготелка)” антонимија је заснована на нумеричким значењима номиналних композиција и не тиче се рода.

У семантичком пољу за обележавање коња односи су доста заплетени. У следећим примерима испољава се морфологизирани антонимски тип са слагањем рода:

- (16) охмак/охмакиња – шишак/шишакиња – ат/аткиња – алат/ала туша – кулаш/кулашица (кулуша) – ждребац/ждребица – до рат/доруша – бедев/бедевија – риђан/риђуша.

Ако „коњ” схватимо као ознаку за врсту, онда се не образује антонимска релација између „коњ” и „кобила” већ између „пастух” и „кобила”. Аналогни су односи између ознака „свиња” – „вепар” и „крмача”. Ако овоме додамо деминутивне и аугментативне форме, поред већ поменутих антонимских парова јављају се и додатне антонимске релације, нпр. „кобилетина, кобилица”.

У односу на обележје „боја” супротстављају се ознаке „белац/вранац”. Када у разматрање укључимо и систематске варијације у творби речи (аугментатив, деминутив, хипокористик), онда „вранац” има варијанте истога корена „вранко, вранчина, вранче, вранчић”. Синонимне речи према „белац” „белаш” – а то су „ђога”, „ђога”, „ђого” имају такође форме које према наставцима спадају у сва три граматичка рода, али семантика остаје у оквирима мушког рода. Опозиција по полу успоставља се у последњем случају помоћу облика „ђогуша”. У првом случају имамо, додуше, „враница”, али ова се реч, која чува обележје „боја”, као и нпр. „вранац” у дијалекатско-регионалној варијацији, односи на ознаке „кобила, коза, кокош”.

„Парип, парипче, парипчић; прусац; зеленко, зекун” – изгледа да су необележени у односу на пол, док у случају „дорат/дорко – доруша/дорка” не само да постоји даља реч „дораче”, необележена по полу, а са даљом спецификацијом „младо”, него се могу навести чак и три хипокористика у облику мушког рода: „дора, доре, доро”.

Паралелно са тернарном структуром „дорат – дораче – доруша” стоји „ждребац – ждребе – ждребица”, док неутрално „кљусе” очигледно у истој семантичкој функцији може да се замени именицама женског рода „курада” и „рага”.

Што се тиче раније постављеног питања о суфиксима граматикализираних антонима, поменућемо – „к-иња”, врло продуктиван суфикс у области моционих твореница.

За илустрацију нека буду довољне различите могућности изражавања за антонимски пар „сељак/сељакиња”; при томе наведене варијације женског рода представљају друге типове суфикса:

- (17) сељак/сељакиња (сел(ј)киња, сеокиња, сељанка, сељакуша) – дворак/дворакиња (дворанка) – мужак/мужакиња (мужача) – тежак/тежакиња, (тежачица) – грмљанин/грмљанкиња (грмљанка) – пољанац/пољанкиња (пољанка) – земљеделац/земљеделкиња (земљеделка) – земљорадник/земљорадница – ратар/ратарка – населац/насеокиња – паор/паоркиња.

У завршном делу нашег разматрања даћемо неке напомене о односу броја и антонимије.

Број је, као и род, граматичка категорија. У формалном погледу мора свака именица стајати или у једнини или у множини, ако не узмемо у обзир ретке рудименте дуалске. Општа функција броја огледа се у томе да се постиже неодређена квантификација исказа према броју или количини денотата његових именичких синтагми. Дихотомија сингулар – плурал, која је заснована на принципу избројивости и разграничења и тако смештена између тоталитета као „недељивог целог”, на једној страни, и „даље недељивог”, тј. потпуно индивидуалног, на другој, представља даљи случај антонимских релација на бази своје контрастивне структуре.

У већини случајева, јединске и множинске морфеме, зависне од падежа, служе као спољашње ознаке неке опозиције по броју (нпр. једна лопта – пуно лопти). Има међутим форми као „браћа, прасад, стареж, перут, камење” итд., које додуше имају граматичку једину, која ипак по свој прилици нема више никакве семантичке бројне функције.

Посматрано са структуралистичког гледишта, овај се феномен може објаснити чињеницом да се сингулар овде јавља као необележени члан опозиције по броју. Са семантичког становишта, као последица оваквог стања ствари у наведеним (и другим) примерима, јавља се потреба да разграничимо јасно категорије једнине и множине, на једној страни, и семантичке функције сингулара и плурала. Као семантичка релација јавља се однос између контрарних позиција „једнина” и „не-једнина” одн. „множина”, и то независно од тога да ли се као морфолошки рефлекс тог контраста јавља посебан множински морфем или не, тј. независно од тога да ли се опозиција по броју парадигматски потпуно морфологизира.

Интересантно је да ова опозиција долази до изражаја не само код речи са константним значењем броја (исп. *singularia/pluralia tantum*), него може бити праћена и варијацијом рода као морфолошким индикатором. Тако код збирних именица сусрећемо антонимске парове код којих опрека није обележена диференцијом броја (као што је нормално очекивати), него је сигнализирана диференцијом рода.

Навешћемо као примере:

(18) промена маскулинум – неутрум:

сат/саће – орах/орашје – клас/класје – камен/камење – паганин/паганство – ђак/ђаштво; са паралелном множинском морфемом: колац/коље (коци) – грозд/грожђе (гроздови) – живац/живчевље (живци) – голуб/голубље (голубови).

(19) промена неутрум – фемининум:

прасе/прасад – теле/телад – унуче/унучад – штене/штенад – дете/деца. Двострука, трострука или још чешћа колективна суфиксација:

пиле – пилад – пиладија; момче – момчад – момчадија; пашче – пашчиње – пашчад – пашчадија; дрво – дрвље – дрвљад – дрвцад – древад – дрвенарија.

(20) промена маскулинум – фемининум:

небрат/небраћа – сабрат/собраћа – пешак/пешадија – мајстор/мајсторад – миш/мишад – вук/вучад. Двострука и трострука алтернативна колективна суфиксација:

брат – браћа – братија;

(21) промена фемининум – неутрум:

влат (истовремено маск.)/влаће – влас (истовремено маск.)/власје.

Са истовременом префиксацијом:

кућа/покуће – соба/пособље – звезда/сазвежђе.

Одавде следи да су морфеме рода и броја подједнако полисемантичке по карактеру, тј. могу служити као индикатори хетерогених семантичких функција. Ако наше налазе пројектујемо на ниво свеукупног језичког система, онда се они упадљиво слажу са појавом, често запаженом у лингвистичким субсистемима: – формално граматичке и логичко-семантичке групације делимично се подударају, а делимично међусобно конкуришу. Овај околност знатно доприноси томе да језички систем поприми њему својствену динамику која је један од најзначајнијих предуслова и унутрашњих могућности за промене у језичком систему.

У резимеу можемо констатовати: док антоними засновани на опозицији полова спадају у подтип комплементарне антонимије, и то независно од тога да ли се они творе по узору на суплетивну или граматикализирану антонимију, антонимија повезана са категоријом броја, одн. опозицијом једнина-множина, убраја се у подтип дирекционалне антонимије. У ову подврсту сврставамо и оне сингуларија тантум који – на супрот нормалним случајевима – лексички инкорпорирају обележје интензитета (исп. смех (смејање/грохот)), и/или учесталости (нпр. лајање/лавез).